
Anmeldelser

Euseb, *Kirkehistorien*, og *Om dem, der led martyrdøden i Palæstina*. Oversættelse og indledninger ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen, *Antikken og Kristendommen vol. 8*. Anis, København 2011. 596 sider.

Ud over mere specifikke forskningsrelaterede antologier er der også i skriftserien *Antikken og Kristendommen* under Aarhus Universitet udkommet en række glimrende oversættelser af centrale oldkirkelige værker. Til disse hører ubetinget Jørgen Ledet Christiansens og Helge Kjær Nielsens imponerende præstation med at oversætte det for ikke alene kristendomshistorien, men også for vestlig historiografi meget betyd-

ningsfulde skrift af Euseb, *Kirkehistorien*. Skønt der måske nok findes en række tidligere tilløb til en kristen historiografisk tradition, begyndende med Apostlenes Gerninger, skal man frem til Euseb for at finde en egentlig kristen kirkehistorie. Værket har tidligere været oversat til dansk af Knud Bang; men dels er det en ældre oversættelse fra 1943, dels har den også gennem mange år været vanskelig at opdrive antikvarisk. Alene af den grund kan man kun glæde sig over Christiansens og Nielsens solide og filologisk kyndige arbejde.

Foruden en kort indledning rummer bogen også den første oversættelse til dansk af Eusebs mindre tekst *Om dem, der led martyrdøden i Palæstina*, i både den lange og den kortere version. Derudover indeholder oversættelsen en kort litteraturliste bestående af to dele: først en liste over udgaver og oversættelser af Euseb, dernæst over øvrig litteratur, som dog begrænser sig til meget få værker og ikke nævner den rigelige internationale, overvejende engelsk-sprogede, nyere litteratur, som de senere år er kommet om *Kirkehistorien* specifikt, og ej heller den stadigt voksende og vigtige internationale litteratur om Eusebs forfatterskab generelt. Endelig rummer bogen nyttige registre over: 1) romerske kejsere; 2) biskopper; 3) bibelhenviisninger; 4) en oversigt over den nytestamentlige kanon (såvel anerkendte som omstridte og forkastede skrifter) på grundlag af Eusebs udsagn i *Kirkehistorien*; 5) referencer til ikke-bibelske skrifter; 6) stednavneregister; 7) sted- og folkenavneregister; 8) og endelig et emneregister. Også i denne sammenhæng er der tale om et meget gedigent og dygtigt udført arbejde, som man kun kan glædes over.

Indledningen fortæller kort om Euseb, om hans forfatterskab, om forskellen mellem historiografi hos Euseb og hos Thukydid. Dernæst følger et afsnit om selve *Kirkehistorien*, om dens indhold og disposition, og til sidst afsnit om dens tilblivelse og håndskriftssituationen. Det er saglig og klar tale. Det eneste, man virkelig savner, er en mere fyldig drøftelse dels af kristen historiografi, dels af forholdet mellem Eusebs *Kirkehistorie* og en lang række ældre jødisk historiografiske værker som fx 1 og 2 Makkabæerbog og Josefus' *Bellum* og *Antiquitates*. Hvad er det særegne hos Euseb? I hvilken forstand står han i gæld til den forudgående tradition? På hvilken måde fornyer han den?, etc.?

Oversættelsen viser to kyndige filologers indsats. Der er tale om et enkelt, klart og mundret dansk, som ikke burde volde nogen vanskeligheder at læse. Når det gælder den oldkristne litteratur, kan man kun glæde sig over, at Eusebs *Kirkehistorie* igen er tilgængelig på dansk i en version, som også gør den velegnet til brug i universitetsuddannelser, for almindeligt interesserede danske læsere og for forskere, som har nytte af hurtigt at kunne orientere sig i en oversættelse af Euseb. Jeg kan kun anbefale bogen.

Anders Klostergaard Petersen, professor, cand.theol.
Religionsvidenskab, Aarhus Universitet

* * * * *

Carsten Bach-Nielsen, Per Ingesman, Niels Arne Pedersen & Jens Holger Schjørring, *Kirkens historie*, bind 1-2, Hans Reitzels Forlag, København 2012. 802+787 sider.

Det er ikke hverdagskost, at der kommer en ny europæisk kirkehistorie på dansk. På sin vis skal man helt tilbage til Ludvig Holbergs almindelige kirkehistorie fra 1738 for at se noget lignende. De store kirkehistorier, der siden hen er udgivet, har nemlig enten haft et mere snævert sigte eller er blevet til med betydelig hjælp fra svensk side. Det sidste gælder for de store kirkehistorier fra det 20. århundrede, hvor Hjalmar Holmquists svenske værk fra 1920'erne blev udvidet af Jens Nørregaard og tilpasset et dansk publikum med markant succes. Senest kan man nævne den kortere svensk-danske kirkehistorie af Christensen og Göransson i to bind fra 1970'erne.

På flere punkter læner den nye kirkehistorie sig mere op ad Holberg end sine umiddelbare forgængere. Holberg stræbte efter at skildre kirkens almindelige udvikling med fokus på de vigtigste begivenheder; for når man kendte sine rødder, kunne man tage ved lære af fortidens fejltagelser. Selv om det nye værk ikke sætter så idealistiske fordringer op i dens noget korte indledning, understreges der dog et alment sigte og en nytteværdi, der går fra universitetsstuderendes vel til studiekredses oplysning. Det mest iøjnefaldende træk ved en umiddelbar betragtning af værket er da også, hvor brugervenligt det er – med praktiske redskaber som kort, oversigtslister og farvefotos af steder og bygninger, genstande og håndskrifter, malerier og fotografier. Man kan se dette som et pædagogisk udslag; men det er også praktisk og pragmatisk, ganske som hos Holberg.

Det spændende er naturligvis, hvordan værket fortolker det almene for læseren af i dag. Indledningsvis kan man ud fra en nøgtern kvantitativ betragtning konstatere, at det almene i hvert fald er blevet vanskeligere at udlede end tidligere. For i forhold til både Holbergs og Holmquists tid er den til rådighed stående viden om kirkens udvikling og historie vokset eksplosivt. Det afspejler sig i en lige så galopperende specialisering inden for selve den kirkehistoriske disciplin, som fx historikere, litterater og antropologer i dag også deltager i, og lægger man hertil, at enigheden om kirkehistorien indhold og grænser også er skrumpet, må man helt grundlæggende imponeres over, at *Kirkens historie* overhovedet er blevet skrevet. Der er tale om intet mindre end en kraftpræstation af de fire forfattere. Og at der skal hele fire forfattere til i dag for at gøre det, understreger pointen.

Det fortjener at blive fremhævet, at tobindsværket alene er skrevet af kirkehistorikere fra Aarhus. Fire kompetente af slagsen med lang undervisningserfaring og bred orientering. De yngste bidragsydere er i midten af halvtredserne. Det nu forsvundne Teologiske Fakultet nåede med andre ord med dette mammutværk at få sat et monument over sig selv, før det forsvandt fra overfladen, gemt bort af omstruktu-

raliseringens modernitetsmørke. Hvis Jellingstenen var en jysk dåbsattest, er dette værk en lige så imponant gravskrift.

Tilbage til værket. Det er stramt redigeret, og her skjuler der sig nogle klare valg. Bogen er inddelt i fire hovedperioder: oldkirke, middelalder, reformation og pietisme samt tiden efter den franske revolution. Der er næsten lige meget plads til rådighed for de fire perioder (o. 350 sider); dog gælder det, at middelalder har vundet på antikkens bekostning og fylder en halv gang mere. Faktisk er forholdet imellem de to perioder endnu mere skævt, da det sidste afsnit i oldkirken omhandler byzantinske forhold, og derved berører det i lige så høj grad middelalder som oldkirke. Helt synkron er kapitelinddelingen derimod: 24 i hver bog. På den måde er der formentlig også tænkt praktiske forhold og anvendelighed ind her (antal undervisningsgange fx). Man har også forsøgt at give de enkelte kapitler en fast opbygning. Det gælder således for hele bind et, at kapitlerne indledes med et rids af centrale tendenser inden for en periode eller et felt, hvorefter de udfoldes i dybden. Kapitlerne rundes så af med, at hovedpointerne til dels gentages og i hvert fald sættes ind i et fremadrettet perspektiv. Dermed introduceres temaet for næste kapitel behændigt. Denne pædagogiske form har klare fordele; men alligevel har forfatterne til bind to fravalgt den. Det kan være klogt nok. 48 kapitler bygget op på nøjagtig samme måde over 1500 sider kan tage modet fra de fleste. I hvert fald nåede denne anmelder at blive træt af den forudsigelige standardiserede slutvending: "og det skal vi så se nærmere på i næste kapitel". Det patroniserende "vi" bemærkes. Det er ikke, fordi man ikke kan skrive sådan – det er blot udtryk for en unødvendig ensartethed. I forhold hertil er forfatterne i bind to friere i formen, og ja, elegantere. Det er forfriskende; men i komplicerede forløb som Reformationen kunne man nok med fordel have skelet til bind et. Det skal jeg vende tilbage til.

Som allerede nævnt er fremstillingen understøttet af hjælpende udstyr og mange billeder. Der er flittigt indsat nytegnede kort for at anskueliggøre alt fra Romerrigets udstrækning over vigtige kirkemødernes afholdelse og arabisk ekspansion til komplicerede europæiske statsdannelser. De fleste er en nydelse for øjet. Dog har enkelte kort en unødvendig stor skrift (som bd. 1, s. 198-99); andre er originalt indsat, fx kortet over 900-tallets klosterlige reformer (bd. 1, s. 379) (dog uden angivelse af Clunys forbindelser i Pyrenæerne), mens kortet over 1500-tallets europæiske statsdannelser (bd. 2, s. 139) irriterende mangler mange af de stednavne, der er i brødteksten (Meaux fx). Anvendelsen spænder altså bredt, også så bredt, at der burde have været en selvstændig korrekturlæsning på dem. Skraveringer/farver er ikke altid pålideligt indsat (bd. 1, s. 385, hvor Sardinien skulle have været vist som et byzantinsk område), ligesom et kort kan tale imod brødteksten, som når det oplyses, at den første brænding af lutheranere uden for det tyske rige fandt sted i Bruxelles 1522, og kortet så har indtegnet Nederlandene som en del af det tysk romerske kejserrige og ikke som arvelande (bd. 2, 139).

De mange farveillustrationer er et clou i sig selv. Flere er originalt fremfundet til lejligheden: det være sig træsnit fra 1500-tallet, middelalderlige håndskrifter eller, hvad der især virker godt, gengivelse af arkæologiske fund til kirkens tidlige historie. Sten og indskrift i oversættelse kan være sat dygtigt sammen (bd. 1, s. 38. 62-3. 74-75). Mindre heldigt virker det, når læseren præsenteres for den nuværende pave, og man så ser tyske Ratzinger (bd. 2, s. 684). Det kunne let være undgået, hvis man havde tænkt sig om. De fyldige registre, fordelt på hhv. et personregister og et sted- og sagregister for hvert af de to bind, skal redaktionen også have stor tak for. De er en uvurderlig hjælp ved hurtige opslag. Ved et par stikprøver har jeg kun fundet en enkelt fejl (en sides afvigelse).

Værket har overtaget den disposition fra de svensk-danske forgængere, at den dansk/nordiske kirkehistorie er inkorporeret i fremstillingen. Alligevel er det så som så med det nordiske sigte, når det kommer til stykket. Det findes i værkets sidste fjerdedel; men for middelalderen er det helt borte og for tiden 1500-1800 kun sporadisk til stede. Det er næppe forkert at se dette som udtryk for en svækkelse af den grundtvigske arv på universiteterne. Det er også en overvejelse værd, om værkets seks kapitler med dansk/nordisk sigte er nok til at dække den stedlige kirkehistorie? Dette er en gammel diskussion, for så vidt som der sideløbende med Holmquist & Nørregård har eksisteret flere supplerende værker om dansk og nordisk kirkehistorie, og det vil der nok blive ved med.

Hvis indpasningen af det danske i det europæiske er i tråd med tidens trend, kan man diskutere, om de forskellige europæiske områder får tilstrækkelig opmærksomhed. Efter murens fald er Østeuropa igen blevet en naturlig del af Europa, og en masse gamle relationer er i disse år på vej til at blive genskabt. I en sådan proces er det vigtigt, at nye generationer får god oplysning om forhold, der bandt sammen i ældre tid. Her er det nye kirkeværk desværre traditionelt vesteuropæisk tænkende. Det er sigende, at det byzantinske er lukket inde i et særligt kapitel for sig, og referencer til det er i registret for bind 1 slet ikke at finde uden for dette særlige kapitel. Der ville ellers være adskillige mødepunkter: den tidlige kirkehistorie i Skandinavien, på ottonernes tid og generelt i billedforståelse i romansk kunst blot for at nævne nogle. Først i andet binds sidste delrådes der bod på dette, hvor de anstrengte relationer mellem Rusland og Østeuropa vies god opmærksomhed.

Traditionelt er værket også med hensyn til inddragelse af billeder i brødteksten og i synet på det materielles betydning for religiøsitet. Størst flair for dette aspekt er at finde hos Bach-Nielsen i andet binds første del. Her inddrages trykkekunst og billeder direkte i det allerførste kapitel, og vedvarende inddrages billedet konstruktivt, når ortodoksi og pietisme skal anskueliggøres. Det samme gælder til dels også for oldkirkens vedkommende, hvor der er en fin opmærksomhed for skiftet fra huskirker over genbrug af templer til egentlig fastsættelse af basilikaen som grundform. Det gælder i mindre grad for brugen af billeder i gudstjenesten, idet billeddannelsen her tilsyneladende vokser ret upåagtet frem, vel som en almindelig afsmitning fra

det romerske samfund. Derimod er billeder og kirkebygningens indhold næsten helt væk i middelalderdelen og i nyeste tid. Her synes forfatterholdningen at være, at dette aspekt hører til i periferien af det kirkehistoriske område, et synspunkt helt på linje med ældre kirkehistorier, som dog – fordi de havde et mere forpligtende forhold til fortiden – altid havde det med i et mindre afsnit et eller andet sted i fremstillingen. Det er ærgerligt, for man kan hævde, at en vigtig del af religiøsiteten udfoldes gennem og er bundet til genstande/billeder.

Frem for alt kan man savne, at værket i indledningen opholder sig ved, hvad kirkehistorie er. Er det institutionens historie, eller skal menighederne også med? Og hvad betyder tolkningen af de bibelske skrifter i den forbindelse? Og hvordan hænger kirke- og dogmehistorie sammen? Selv om forfatterne måske ikke vil kunne enes på flere af disse punkter (de gør det meget forskelligt i deres respektive afsnit), havde man dog afhjulpet læserens forståelse ved kort at have drøftet og endevendt disciplinens indhold.

Tiden er inde til at se på de enkelte hoveddele. Niels Arne Pedersen har skrevet de første otte kapitler om oldkirken. Det er behagelig læsning. Den stramme fremstillingsform indfører læseren i centrale problemstillinger, som kendetegner de kronologiske eller tematiske kapitler, perioden er opdelt i. Når forfatteren inde i kapitlet går i dybden med forståelsen af problemet, gøres det ofte klart, at der er modstridende opfattelser af, hvordan noget konkret skal forstås. Dette sker faktisk kun i denne hoveddel, og skyldes formentligt, at perioden har det mindste kildemateriale til rådighed af de fire hovedperioder. Da den ikke desto mindre hører til de formative år for kristendommen, vil skolerne inden for forskningen her komme til at stå ret tydeligt over for hinanden, alt efter hvilke grundlæggende valg, man har gjort i forhold til kildematerialet. Her er fremstillingen prisværdigt klar, også mht. hvordan forfatteren selv står i forhold til de dominerende udlægninger.

Et andet kendetegn er at finde i, at Pedersen gerne sætter en stedfunden kirkehistorisk udvikling sammen med overleveringen og konkrete tolkninger af de kristne tekster. Paulustiden, kan man således antage, skilte sig ud i troen på helligåndens gaver, som blev sat højt, fordi forventningen om Gudsrigets komme var nær. Og i hvert fald anderledes end i den efterfølgende tid, hvor bispestolens indførelse førte til skarpere kontrol med medkristnes synspunkter. I gennemgangen af det andet århundredes historie kan man ikke andet end føle sig godt vejledt, ligesom man i sit stille sind bliver klar over, hvor meget forskningen på dette punkt har flyttet sig i de seneste generationer.

Middelalderdelen er skrevet af Per Ingesman. Det er en vældig klar fremstilling, som ubesværet har taget grundbogens ansvar på sig ved altid at skære kagen, så de enkelte stykker følger hinanden i læremæssig orden. Den, der har læst dette afsnit, vil virkelig have fået præsenteret periodens hovedlinjer og vil beriget kunne begive sig i kast med detailstudier og så finde ud af, at alting er meget mere kompliceret, end man lige havde lært. En sådan orden kan kun bæres frem, hvis man som forfat-

ter har gjort op med sig selv, hvad det centrale udviklingsforløb er, der skal fortælles. For så vidt som det er den vesterlandske kirke, der er indkapslet, idet den østlige som tidligere nævnt er udsondret for sig selv og kritisabelt svæver frit over vandene, er Ingesmans disposition enkel: Kirke og klostervæsen blev ved Romerrigets sammenbrud udleveret til en grundlæggende germansk kultur, hvis påvirkning på kristendommens udvikling blev stor, så stor at man så en helt ny centralmagt omkring paven fødes som forsvarsøvelse. Herved blev kirken så at sige genfødt i en ny skikkelse, og dens ledere blev i stand til på bestemte områder at løsrive sig fra verdslige magthavere, samtidig med at de fik en gennemgribende sognestruktur op at stå i samarbejde med samme. Udviklingen kulminerede med det store koncil i 1215, og det var i efterdønningerne herfra, at en særlig latinsk kristendom kunne udvikle sig og blive til. I sig havde den kimen til at frembære de impulser, der afstedkom renaissance og reformation to- til trehundrede år senere.

Ingesman kender udviklingen af pavedømmet som sin egen bukselomme. Fremstillingens bedste afsnit er centreret om at skildre den langsomme, men sikre reformudvikling, hvis indre logik forfatteren mestrer til mindste detalje. Her er den nye fremstilling klart de gamle kirkehistorier overlegen. Man kan tage et eksempel som *de pseudo-isidoriske dekretaler* fra 800-tallet. Hos Christensen & Göransson er de nævnt på fire forskellige steder: fra de bliver nedskrevet, over brugen af dem, til man bliver klar over deres tvivlsomme ophav. Og da navnet er så svært, kan den flittige læser let have glemt, hvad det var, næste gang det nævnes. Hos Ingesman omtales de kun én gang og samlet, og det er der, hvor de får allerstørst betydning, nemlig ved i kredsen omkring paven at give inspiration til at begrunde den ønskede uafhængighed af kejsermagten. Dette er den gode lærebogs måde at tænke på par force.

Lige så konsekvent er Ingesman i synet på, hvad kirkehistorie er. Det er kirkens interaktion med det omgivende samfund, som følger af, at den skal virke i denne verden, uanset at dens mål måtte være at forberede menneskene til en kommende. Derved bliver kirkens institutionelle kamp med verdslige magthavere den vigtigste enkeltbrik for kirkehistorien. Her er Ingesman helt på linje med ældre kirkehistoriske fremstillinger, men på kant med nyere tendenser i faget. For er kirkens historie ikke også fortællingen om skrifternes stadige fortolkning, om dogmers storhedstider og fald, om menighedernes forståelse af et kristent liv, om verdslige normers indgriben i den kristne forkyndelse etc.? Denne holdning giver fremstillingen et konservativt skær. Den vover sig aldrig rigtigt ind i udlægninger af skrifterne eller i dogmestridigheder, som så modigt kendetegnede oldtidsbindet, ligesom lægfolk nu en gang er lægfolk og ikke rigtig 'kirke'.

Til sidst et par ord om fremstillingens behandling af tidlig middelalder og senmiddelalder. Begge perioder har samme funktion som spidserne i et tørklæde. De omkranser det store midterfelt, som er højmiddelalderen. Dertil skal de to ender i klædet møde perioden både før og efter, og de møder har altid voldt forskerne problemer. Hvornår slutter oldtiden, og hvornår begynder middelalderen, og er renæs-

sance og reformation mestendels et nybrud i forhold til middelalderen, eller var bevægelserne logiske følger af noget, der allerede var sat i gang?

Ingesman gør mest ud af det sidste problem. Det er forfatteren magtpåliggende at få knyttet 1400- og 1500-tallets begivenheder til middelalderen, så man får en kontinuitetsfortælling og ikke én med brud om noget nyt og helt andet. Det er derfor godt set og disponeret af det nye værk, at man lader første bind afslutte med renæssancen. Bind to begynder med samme, men her som forudsætningen for reformationen. Dermed er udviklingen blevet til en glidende overgang, adskilt netop der, hvor afhængigheden er størst. Det sidste ord er dermed næppe sagt i den bagvedliggende debat, for ved at bryde af o. år 1500 har man også truffet et valg. Det vigtige er dog, at det, der normalt er uudsagt, her gives en markant plads i et introduktionsværk.

Overgangen fra oldtid til middelalder er mere traditionelt angrebet. Tabet af kejsermagten i Rom til en vestgoter er nu en gang en begivenhed, som tillægges epokal betydning, og så gør det mindre, at de nye herskere på mange måder fortsatte romersk politik og tradition. Man kunne her sammenligne med Steffen Heibergs få år gamle fremstilling "En ny kulturhistorie". Her er synspunktet konsekvent at se på middelalderen som en fortsættelse af Rom, og man skal helt op i 1000-tallet, før denne forfatter kan se tegn på en ny selvstændig kulturkreds. Man kan undre sig over, at dette kontinuitetssynspunkt ikke har tiltalt Ingesman i lige så høj grad som tilfældet i den anden ende af spektret; for netop med fokus på kirken, der næsten konsekvent er tilbageskuende og tolkende i forhold til fortiden, ville en sådan tilgang næsten give mere mening end ved at fokusere på det germanske, hvis reelle indhold faktisk er svært at begribe, fordi vi har så få skriftlige kilder til det.

Med tredje del er scenen sat til reformationerne i det begivenhedsrige 1500-tal. Carsten Bach-Nielsen er forfatteren, og er der et hovedsynspunkt, er det, at de enkelte reformationer må behandles ligeligt, hvad enten det handler om Jean Calvin, Ignatius af Loyola eller Martin Luther. Herved adskiller værket sig fra sine forgængere, der klart gav det lutherske forrang, og som bedømte hændelserne hos 'modstanderne' ud fra samme konfessions præmisser. Den katolske reformation eller den mere traditionelle term modreformationen er forbilledlig behandlet af Bach-Nielsen. Frem for kun at betone tabet for katolikkerne er de nye verdensdele med i billedet, ligesom missionen til Asien er det, hvorfor forskydning er en mere præcis term til beskrivelse af det indtrufne. Pavernes iscenesættelse af Rom til at være en verdensstad gives også god opmærksomhed; men mest af alt er der en fin fornemmelse for de mange faser, der er i udviklingen, og hvor forskelligt de enkelte paver tog udfordringerne op – i øvrigt en af grundene til, at tridentinerkoncilet kom til at vare så længe.

Når det katolske afsnit netop lykkes så godt, er en af forklaringerne, at det hele stort set er at finde i ét kapitel. De mere komplicerede forløb i det tysk-romerske kejserrige, Nederlandene, Frankrig og England er alle fordelt over adskillige kapitler. Det skyldes, at fremstillingen forsøger at holde et strengt kronologisk princip, så vi får udviklingen beskrevet i samtlige områder inden for et par årtier med fortsættelse

i et senere kapitel for de næste 20-30 år. Samtidig vil forfatteren også gerne give de enkelte afsnit et tematisk tilsnit ved fx at fokusere på konfessions- eller menighedsdannelse; men derved spændes buen til bristepunktet, og den røde tråd bliver svært at følge. Kapitlerne 3, 5, 7 og 8 er ganske enkelt vanskelige at få et overblik over. Direkte udtrykt vil forfatteren for meget, og evnen til at skære fra og kondensere et forløb som i middelalderdelen er i disse kapitler ikke til stede.

De nordiske afsnit i kapitel 4 og 9 fungerer langt bedre, og her ser man, hvor ajourført fremstillingen på mange punkter er i forhold til ny forskning. Samtidig står begge kapitler smukt forankrede i de internationale begivenheder, hvorved man undgår tidligere tiders fejltagelser med at betone de nationale særtræk for stærkt. Dog kunne man overveje, om den monokonfessionelle udvikling, som Skandinavien gennemløber, ikke i højere grad havde fortjent at blive set som noget unikt. Man kunne jo argumentere for, at de nordiske velfærdsstater bygger videre på den platform, som den lutherske konfession skabte mellem befolkning og stat, et forhold som værkets sidste fjerdedel dog slet ikke overvejer.

Mens reformation og religionskrige pænt tager hovedparten af pladsen i fremstillingen, må pietisme og oplysning hver nøjes med et enkelt kapitel. Mens forfatteren er på hjemmebane i pietismeafsnittet og har blik for mere end blot retningens indadskuende karakter, står portioner af oplysningsdelen mere på referatplanet. Det gælder fx den nordiske udvikling. Man noterer sig, at forfatteren her følger Lindhardt og Ballings fremstilling af tiden i deres grundbog om den nordiske kirkes historie (bd. 2, s. 375-78). Det undrer så blot, at denne fremstilling ikke er anført blandt de benyttede værker bagest i kapitlet, når afhængigheden er så tydelig.

Sidste del af værket omfatter tiden efter 1800 og er skrevet af Jens Holger Schjørring. Det er en sober og redelig fremstilling. I forhold til de mange århundreder, der er gået forud, er det nu ikke kun kirken, der forholder sig til overleveringen – det gør hele samfundet i kraft af arven fra Oplysningstiden. Den fødte religionskritikken. Dette er Schjørrings afsæt til at levere en overordnet gennemgang af de nye vilkår, teologi og kirke nu kom til at virke under. Her gives der i indføringskapitlet et overblik over de mange revolutioner, som 1800-tallet så. Igen har forfatterne behændigt undgået, at alt er før og efter den franske revolution, ved at dennes forløb indtil 1800 er beskrevet hos Bach-Nielsen; men her lykkes det ikke så godt som mellem middelalder og reformation. Det skyldes, at Schjørring forudsætter revolutionen bekendt og primært forholder sig til dens idemæssige konsekvenser. Derved får vi ikke anden halvdel af revolutionen præsenteret, og slet ikke de pointer, som moderne forskning har leveret i form af dokumentation for den uafrystelige tilstedeværelse, som kirken mentalt havde hos landbefolkningen. Derved står det fra begyndelsen af det nye afsnit klart, at historien her er set fra oven, og at kirkens kulturhistorie i bredden vil være nedtonet – ganske anderledes end hos Bach-Nielsen og hos Pedersen tidligere i værket.

Schjørrings afsnit er traditionel kirkehistorie, men af høj kaliber. Det sidste skyldes den sikre udvælgelse, bredden i tematikken og den velskrivende pen. Den store bredde er nok det, som slår én først. Vi kommer ubesværet fra mission i Afrika og Asien over frikirkeforhold i USA til kommunisme i Østeuropa og nationalt forankrede kirker i Skandinavien. Det sidste hører til de interessanteste afsnit, fordi der argumenteres godt for de skandinaviske fællestræk, selv om forskellene ved første øjekast kan være nok så iøjnefaldende. Dertil får man her for første gang en lige så stor interesse for eksempelvis svenske forhold som for danske. Dette er nyttigt, for der gives herved skyts til den forskellige udvikling, de to kirker på det seneste har været igennem – en udvikling som beklageligvis kun er at finde i afsnittets perspektiverende afslutning.

Det er måske skæbnens utilsigtede hånd, der viser sig, når det er forfatterteamets ældste mand, der skriver nutidens kirkehistorie. Det forlener det med et udsyn og en vidde, som det nok ellers ikke havde fået; men det accentuerer også, at det almene ikke sådan er at indfange, for det vil altid afspejle bevidstheden hos den person, der skriver. I afsnittets perspektiveringer kan det vise sig tydeligt. Det er, som om de afgørende ændringer, der skete i kølvandet på ungdomsoprøret i Vesten, slet ikke her er eksisterende, og ikke spiller ind på den debat, der er i dag om kirkernes stilling i de vestlige samfund. Det er jo den bevidsthed, der i dag kan få 100 år gamle sportsklubber, der blev organiseret efter kirkelige modsætningsforhold, til at virke så interessante, at de videnskabeligt må beskrives, eller kirkens dominans gennem skolen langt op i det 20. århundrede til at virke så urimelig, at den må studeres i detaljen. Det illustrerer meget godt, at dannelse ikke i sig selv er nogen garanti for, at alt det væsentlige kommer med.

De kritiske bemærkninger til trods har det været en fornøjelse at være i selskab med Kirkens historie bind 1 og 2.

Lars Bisgaard, lektor, ph.d.
Institut for Historie, Syddansk Universitet

* * * * *

Gunnar W. Knutsen, *Religionskrig i Europa 1450-1700*, Cappelen Damm, Oslo, 2013. 177 sider.

Der er mere krig end religion i den norske historieprofessor Gunnar W. Knutsens bog om religionskrig i Europa fra 1450 til 1700. Det er en konsekvens af, at Knutsen *ikke* fokuserer på det mere snævre begreb 'hellig krig', hvor krigsførelse i sig selv er en religiøs handling, der fører til frelse, hvad enten der er tale om muslimernes jihad eller de kristnes korstog, men i stedet opererer med en bredere forståelse af en religionskrig som en krig, hvori religiøse mål og krav spiller en afgørende rolle ved siden

af de politiske og økonomiske, territorielle og militære aspekter, som enhver krig involverer, uanset hvordan den motiveres.

Talen om 'religionskrig i Europa' i stedet for 'de europæiske religionskrige' og den kronologiske afgrænsning til perioden 1450-1700 afslører det perspektiv, som efter min mening er det vigtigste nye i bogen: Den handler både om de kampe mellem kristne og muslimer, der udspillede sig på europæisk grund, først og fremmest i Spanien og på Balkan, og om de krige mellem katolikker og protestanter, der fulgte i kølvandet på reformationens religiøse opsplitning af Europa.

Under overskriften "To sivilisasjoner faller" starter Knutsen med to afgørende begivenheder ved middelalderens slutning, der satte rammerne for kampen mellem kristendom og islam i den tidlig-moderne epoke: Konstantinopels fald til tyrkerne i 1453 og Granadas fald til det spanske kongerige i 1492. For forholdet mellem kristne og muslimer havde især Konstantinopels fald kolossal betydning: Efter at have overtaget den byzantinske kejsers trone, palads og hovedstad opfattede den tyrkiske sultan sig som legitim arving til den romerske kejserværdighed med ret til at udstrække sin magt til resten af det europæiske kontinent.

I den opfattelse stødte han eklatant sammen med den tysk-romerske kejser i vest. I første halvdel af 1500-tallet trådte Det tysk-romerske Rige under kejser Karl V (1519-1556) og Det tyrkiske eller osmanniske Imperium under sultan Suleyman den Prægtige (1520-1566) for alvor op som de to store hovedfjender i Europa. Begge imperier var verdensmagter, og begge herskere havde klare religiøse mål for deres politik.

Med Balkanhalvøen, Lilleasien og Ægypten som kerneområder var Det osmanniske Imperium enormt, og det førte krige både mod Det persiske Rige østpå og mod Det tysk-romerske Rige vestpå. Også i det første tilfælde indgik en religiøs motivation, idet de osmanniske sultaner, der selv var sunnimuslimer, opfattede de shiamuslimske persere som kættere, der skulle bekæmpes. Fremstødene mod vest, mod de 'vantro' kristne i Europa, udsprang af den opfattelse, at det var sultanernes religiøse pligt at udbrede islam.

Habsburgeren Karl V var i 1519 blevet valgt til tysk-romersk kejser, men herskede tillige over et omfattende konglomeratrige, som han havde samlet ved arv fra sine forældre og bedsteforældre, og som bestod af Spanien, Nederlandene og Østrig – hvortil kom de spanske kolonier i Amerika, Afrika og Asien. Som kejser opfattede han sig som kristenhedens politiske leder, hvis opgave det var at forsvare den katolske tro og bekæmpe dens fjender. Det gjaldt i forhold til tyrkerne, men også i forhold til de protestanter, der i kølvandet på Martin Luthers opslag af de 95 teser mod afladshandelen i 1517 blev flere og flere af i hans tyske rige. Det er denne dobbelte front i Karl V's religiøse krige, der har fået Knutsen til at give sit andet hovedkapitel overskriften "Tofrontskrig mot indre og ytre tyrkere". For Karl V var de protestantiske 'kættere' lige så store fjender af den rette kristne tro som de muslimske tyrkere.

Under Suleyman den Prægtige genoptog Det osmanniske Imperium den ekspansion ind mod det centrale Europa, som det havde indledt med erobringen af Konstantinopel i 1453. Til lands viste den osmanniske krigsmaskine sin effektivitet, da osmannerne i slaget ved Mohács i 1526 slog en stor ungarnsk hær og derved eliminerede Ungarn som et selvstændigt kristent kongerige. Det var nu Habsburgerne i Øst-riig, som skulle udgøre det kristne bolværk mod osmannerne. I 1529 satte Suleyman den Prægtige alle kræfter ind på at erobre Wien, selve den kejserlige hovedstad, og var det lykkedes, ville vejen have ligget åben for en fortsat ekspansion ind i Det tyske Rige. Wien holdt imidlertid stand over for osmannerne belejring og reddede dermed – så radikalt vil nogle historikere formulere det – det kristne Europa fra at blive muslimsk.

Til søs var osmannerne mindre stærke, og de måtte først gradvis opbygge en egentlig marine. Den fejrede en triumf ved erobringen af johanniternes Rhodos i 1522; men i anden halvdel af 1500-tallet sattes en stopper for osmannerne ekspansion som sømagt i Middelhavet, da de først led nederlag i et forsøg på at erobre Malta i 1565 og siden fik en stor del af deres flåde udraderet i et søslag ved Lepanto i det østlige Middelhav i 1571.

I kapitlet om "De lange krigene" vender Knutsen sig så til de interne religionskrige mellem katolikker og protestanter i Europa. Her behandler han først og fremmest de franske religionskrige, den nederlandske frihedskrig og Trediveårskrigen.

De franske religionskrige i anden halvdel af 1500-tallet var borgerkrige mellem landets katolske flertal og et religiøst mindretal af såkaldte huguenotter, tilhængere af protestantismen i dens calvinske form. Knutsen gør rede for det komplicerede forløb af de seks runder af krigene, idet han kommer særligt ind på afgørende vendepunkter som Bartholomæusnatten i 1572, hvor tusindvis af franske huguenotter massakreredes, og huguenotlederen Henrik af Navarras overgang til katolicismen i 1589 for at kunne blive konge af Frankrig ("Paris er vel en messe værd").

Nederlandene hørte som sagt under Spanien, og Karl V og hans efterfølgere som spanske konger mobiliserede enorme ressourcer i bekæmpelsen af de nederlandske protestanter, også her især calvinister. Det skete i en langvarig religionskrig, som stod på fra 1568 til 1648. Selv om spanierne med store troppestykker under ledelse af brutale hærførere gjorde alt, hvad de kunne for at udrydde protestanterne, lykkedes det ikke. Slutresultatet af den nederlandske frihedskrig, som religionskrigen ofte kaldes, blev anerkendelsen af de nordlige Nederlande som en uafhængig protestantisk republik, mens de sydlige Nederlande forblev katolske og under spansk herredømme.

Trediveårskrigen begyndte i 1618 som en religionskrig mellem katolikker og protestanter i Det tyske Rige. Da man i udlandet frygtede, at en kejserlig sejr i den tyske krig skulle blive starten på en mere omfattende rekatoliceringsproces, blandede de to protestantiske hovedmagter i Norden, Danmark og Sverige, sig i krigen. På grund af sit gamle modsætningsforhold til det habsburgske imperium involverede det katol-

ske Frankrig sig imidlertid også på den protestantiske side. I sidste ende gled det religiøse aspekt i Trediveårskrigen således i baggrunden til fordel for varetagelse af rent storpoltiske interesser. Trediveårskrigen, der sluttede i 1648, blev den sidste regulære religionskrig i Europa.

I det fjerde og sidste af sin bogs hovedkapitler, "Religionskrigene tager slutt", vender Knutsen tilbage til den store kamp mellem kristne og muslimer. I 1683 forsøgte Det osmanniske Imperium for anden gang at indtage Wien, men led her et endnu større nederlag end i 1529. Det betød afslutningen på den osmanniske ekspansion, og i tiden derefter begyndte kristne magter langsomt at tilbageerobre de områder på Balkanhalvøen, der i de foregående 200-300 år var blevet erobret af osmanerne. Selv om man her i Østeuropa således kan sige, at religionskrigene mellem kristne og muslimer fortsatte, er det for Knutsen af mindre vigtighed i forhold til det faktum, at religion fra og med Trediveårskrigens slutning stort set forsvandt som grundlag for Frankrigs og de andre vesteuropæiske stormagters udenrigspolitik.

I sin afslutning forlader Knutsen sin begivenhedshistoriske gennemgang for at diskutere mere principielle spørgsmål. At Frankrig på grund af sit modsætningsforhold til habsburgerne ved flere lejligheder allierede sig med og støttede ikke blot protestanter i Nederlandene og Det tyske Rige, men også de muslimske tyrkere, er for Knutsen det vigtigste argument mod at se de habsburgsk-osmanniske krige éntydigt som en civilisationskonflikt mellem kristne og muslimer. Og de interne europæiske religionskrige var – påpeger han – også borgerkrige, hvori politiske og sociale motiver indgik ved siden af de religiøse. Omvendt kritiserer Knutsen, at moderne historikere ofte har været tilbøjelige til at nedtone religionens betydning som handlingsmotiverende faktor i fortiden. I forhold hertil understreger han, at vi må have den religiøse tro ind i vores historiske forståelse af, ikke blot hvorfor krige blev ført, men også hvordan. Religionen påvirkede krigens form, hvad især den ekstreme brutalitet i krigsføringen mellem habsburgerne og osmannerne er et eksempel på, men også dens retorik og sprogbrugen på slagmarken – som når soldaterne stormede frem under krigsråb som "Allah! Allah!" eller "Jesus! Maria!". Det er, set fra en religionsvidenskabelig betragtning, den vigtigste pointe i bogen.

Undervejs i Knutsens bog serveres massevis af detaljer om slag og belejringer, massakrer og henrettelser, pinsler og ydmygelser, og ofte er historiefortællingen helt elementært spændende. En del nyt om militærteknologiske forhold af grundlæggende betydning for at forstå vilkårene for krigsførelse i 1400-, 1500- og 1600-tallet lærte nærværende anmelder også. Alt i alt giver Gunnar W. Knutsens bog om de europæiske religionskrige en ganske god introduktion til et historisk fænomen, der ikke blot drejede sig om liv og død for talrige mennesker i datiden, men også har været af langsigtet betydning for det politiske og religiøse landskabs udseende i Europa.

*Per Ingesman, professor, dr.phil.
Teologi, Aarhus Universitet*